

chipu escită nemulțemirea Romaniloru. De acea fu forțe ușorū pentru Octavianu a-lu perde în ochiū senatulu și ai poporulū. După propunerea sa, senatulū declară resbelū Cleopatrei; Antoniū se decise a o apēra. La anul 31 a. Chr. în bătălia navală de lângă *Actium*, Antoniū și Cleopatra fură batuți de cătră Octavianu și în desperare se sinuciseră, éra Octavianu prefăcēndū Egyptulū în provincie Romană, se întorse la Roma. Aci senatulū compusū din optimați fōră curajū, și poporulū care constă din o bandă de proletari flămânzi și goli, rocunoscură pe Octavianu ca domnū absolutū.

PERIODUL III.

DE LA OCTAVIANU AUGUSTU PENE LA CADEREA IMPERIULUI ROMANU DE OCCIDENTU. 30 A. CHR. 476 P. CHR.

TIMPULU IMPERATORILORU

În periodulū alū treilea alū vieței romane, care fu periodulū celū mai de pe urmă alū vieței lumii veche, imperiulū romanū și-avea de confiniū, confiniile lumii istorice: elū cuprindea tōte țerile de pe lūngă mare Mediterană din tustrele continentele, de la colónele lui Hercule pēnē la riulū Tigru, și de la Rhenū și Dunărea pēnē în deșerturile Libyei. În antic, ate pe aceste locuri eraū popóre independinte și active; acumū tōtă viața liberă a popórelorū încetéză, și tōtă isteria se mărgi-

nesce la evenimentele din capitală (Roma), și la lucrările imperatorilor ei. Periră chiar și numele mai multor popóre, totul se confundă într'o monarhiă stre-lucitoare pe din afară, érá pe din întru vechiă și putredă. Numai la nordul și la nord-ostul imperiului roman, dincolo de Rhenú și Dunărea, începe a se descepta o nouă vieță în pădurele nestrăbătute ale Germaniei. De aci eșiră popórele germane cu puteri noué pentru a regenera popórele îmbătrânite ale lumii vechi.

I. IMPERATORII DIN FAMILIA LUI AUGUSTU.

1. Octavianu Augustu. După victoria de la Actium, tóte dignitățile statului se concentrară în mânele lui Octavianu. Nici unú rivalú nu-i putea disputa autoritatea pe care și-o căpătase cu arma. Soldații fură remunerați, poporulú primí pâne; toți se bucurău de linisce pe carea n'o avusese de multú timpú; cei tari de spiritú retăciau în esilú seú cădeu în bătălii; cei-l-alți optimați își făcură ideea că este multú mai ușorú ași face tre-bele cu noulú guvernământú de câtú cu republica, carea erá neconținutú turburată. Provinciile primiră érá cu mulțemire noua ordine de lucruri, gândindú că va fi mai ușorú a suporta unú singurú domnú de câtú senatulu și poporulú de mai nainte. Octavianu profitá de acéstá dispunere a spiritelorú pentru ale subjuga și mai bine. Tótá voința sa publicá și privatá, precumú și guvernământulu seú fură bazate pe ipocresia și disimulațiune, pe respectulú esteriorú alú formelorú vechiulu guvernământú și pe disprețulu interiorú a totú á- ceea ce în vechime se considerá ca virtute, curagiú, dreptate, seú moralitate.

Dupá ce veni la Roma Octavianu își serbá victoriile prin trei triumfuri mărețe și prin jocuri magnifice. Se-

natulü și poporulü îi dădù numele de dictatorü, înse elü temându-se de soarta lui Cesar refusâ acestü titlù. Voindü a convinge poporulü că republica există, elü nu nimici nici consulatulü nici tribunatulü nici censoratulü nici senatulü, ci numai concentrâ cu încetulü toate aceste numiri în persóna sa. Consulatulü îi asigurâ guvernarea statulü, tribunatulü îi făcù persóna sacrâ și inviolabilé, censoratulü îi dădù inspectiunea moralității cetățenilorü, pontificatulü îl făcù capü alü religiunii, érá numirea de imperatorü îi dădù comanda tuturorü armatelorü din imperiü. Adunările poporare nu erau nimicite, înse nu se convocau; senatulü căpătâ o mai mare însemnatate restringându-i numărulü membrilorü (de la 900 la 600), înse senatorii cari se alegeau erau cu totulü dedați lui Octavianü și făceau totü aceea ce elü voia. Astü-feliü la vedere Roma érá încă republicâ, érá în realitate se supunea monarhului Octavianü, căruia senatulü îi dădù supranumele de *Augustü*.

Pentru ași întări și mai multü puterea, Augustü se prefăcù desinteresatü și cedâ senatulü spre guvernare provinciile interne, conservându-și pe cele mai departate unde se cerea prezența armatelorü, și-și făcù o deosebitâ vesteria imperialé (fiscus) în care adună veniturile acestorü provinciü și de care venitü elü dispunea după plăcere. Nemulțămütü că avea comanda armatei, Octavianü, înființă la Roma o gardâ de pretorienü, cari jucară unu rolü förte mare în timpulü din urmă al imperiului romanü.

Prin aceste instituțiuni, și prin ajutoriul bunilorü consilierü Agrippa și Mecena, Augustü își ajunsé scopulü; asigurâ imperiului în intru liniscea, în afarâ gloria așa în câtu poporulü nici mai gândia la libertatea vechiâ. Literatura și arta protegiate de Augustü și mai cu samâ de Mecena își ajunsé în acestü timpü secolulü lorü de aurü. Poesia și prosa ajunserâ la gradulü celü mai

înaltă de dezvoltarea în operele lui Virgiliu, Horatiu, Ovidiu și Titu Liviū; Roma se înfrumuseță cu templuri, palate și teatru marețe (panteonul lui Agrippa) și Augustu, „găsindū Roma de cărămidă o lasă de mar-moră“.

Governământul lui Augustu fu neliniscit de cătră popóarele germane de la nordu. Contra lorū fură trămiși nepoții lui Augustu: Drusu mai înteu, pe urmă Tiberiu, cari ambi se bătură cu succesu și, parte prin arme, parte prin negociațiuni, reușiră a supune Romei semințiile cari locuiaū între Rhenū și Weser. Moravurele, limba și instituțiunile Romanilorū începuseră a strebate acumū între Germani, și mulți din ei veniaū spre a servi în legiónele romane, cându Varu, succesorul lui Tiberiu, unu omū mândru și interesatū îi scóse din rabadare și-i escitá la revoltă. Arminiū, șeful Cheruscilorū se determină a-și elibera patria: elū înarmă semințiile germane, atrase pe Varu în pădurea Teutoburgă și nimicū mai cu totulū legiónele romane. Acestū evenimentū produse o mare întipărire asupra lui Augustu, care de și sciá fórtē bine a se domina, își pedū acumū cumpătulū și cu lacrimelē în ochi esclámă: Varu! dămi înapoi legiónele“

Pre câtū fu de fericitū Augustu în privirea politică, pe atâtū fu de nefericitū în privirea vieței casnice. Causa nenorocirilorū familiare a lui Augustu fu a doua socie a lui, Livia, o femeē rea și ambițiósă pe carea cu tóte acestea elū o iubiá fórtē multū. Augustu n'a avutū fiū, inse nepotulū seū Marcelū care posedá calitătēle cele mai frumóse, putea pe deplinū să-i țină locū de fiū. Din nenorocire elū fu otrăvitū de Livia carea scăruiá a asigura tronulū fiului seū din ântēia căsătorie Tiberiu. Nepoții lui Augustu, fiūi depravatei sele fice Iulia, cari fură proclamați de ereditari, după mórtea lui Marcelū, muriră éráși teneri; celū mai micū fu o-

trăvită de Livia, celă mai mare cădută într'o bătălie. Atunci Augustă cedându la stăruințele și rugămințile Liviei înfiuă pe Tiberiă și-lă proclamă de eredităru ală seă.

Augustă muri după o domnire de 44 de ani (14 p. Chr.) și-și descrie singurū caracterulă cândū pe patulă morții întrebă pe cei celū încungiuraă: „Nu este adeveratū că mi-amă jucatū fôrte bine rolulă“?

În anulă ală 30-lea ală consulatului lui Augustă, se născu Mântuitorulă lumii și întemietorulă nouei biserici *Iesus Christos*, în cetatea Bethleemă din Iudeea.

2, Tiberiă (14) luă puterea la bătrânețe. Elă crescuse în mișloculă intrigelorū și a crimelorū mamei sele, eră plecatū încâ de mică spre crușimi, cunoscea ômenii numai din partea cea rea și se arătă pe tronū ca modelū de Tiranū, totū-dea una posomorătū și presu-puitorū. Nepotulă seă, nobilulă Germanicū, care eră amatū de poporū și soldați, cădū celū ântăiū victimă caracterului seă celū presu-puitorii. În aniă din urmă a domnirii lui Augustă, Germanicū purta resbelū la Rhenū contra Germanilorū, și căpătă atăta gloriă în câtū Tiberiă se temeă ca nu cumva soldații să-lă proclame imperatorū. De aceea ellū îlă rechiāmă de la Rhenū, îlă trâmise în Asia contra Parthilorū și-lă dădū sub în-specțiunea secretă a lui Pison, guvernatorulă Syriei. Otrăvitulă Germanicū muri în brațele curagiôsei sele socii Agripina, cari prin purtarea sa împărțiă cu elă greutățile vieței militare. Agripina, care prin purtarea sa amintiă tipulă măreții ală matrônelorū Romei vechi, se decise a resbuna mórtea sociului ei. Roma eră încâ sub impresiunile triste, produse de vestea morții grabnice a lui Germanicū, cândū Agripina sosi la porțile ei cu procesiunea funebră: ea ducea în mână urna cu rămășițele sociului ei, copii o încungiuraă, eră veteranii cari triumfaseră sub comanda barbatului ei, o urmaă. Poporulă o întimpină cu torcii și în prezența

lui, Agripina puse urna lîngă remășițele îndeiete ale lui Augustū. După aceea merse la senatū, declarā ca uci-gașū a lui Germanicū pe Pisonū favoritulū imperatoru-lui, și cerū dreptate. Senatulū rînduise o anchetā, înse a doua zi Pisonū fu aflatū mortū: se respândise vuetulū că Tiberiū și-a ucisū cōmplicele pentru a nu-lū trāda. Amōrea poporului cātrā familia lui Germanicū insuffā temerī tiranului. Cea āntēia loviturā datā Agripinei fu izolarea ei de copii, și în urmă esilarea pe o insulā ne-locuitā, unde după o viețā de duoī anī se lāsā singurā a muri de fōme. Pōte înse că sub acestū vuetū se as-cundea o nouā crimă a lui Tiberiū.

Mōrtea lui Germanicū deslegā mānele lui Tiberiū; presupunerea și cruzimea lui nu mai avurā marginī. Crima numitā les-majestate, sub care se înțelegeau mai nainte crimele contra siguranței republicei, se respāndi acum asupra tuturorū acțiunilorū și cuvîntelorū espri-mate contra persōnei imperatorului, și zelulū cu care se căutaū ast-feliū de criminaliști, deschise unū cāmpū largū spionagiului. Spionii căpātaū averi și onoruri și de aceea numărulū lorū creșcea din și în și, ērā im-preună cu aceștia creșcea și numărulū victimilorū. In-credințāndū guvernāmēntulū favoritulū seū Sejanū, Ti-beriu se retrase în insula Caprea, unde vețuindū într'un palatū—cetate, dā de scire despre esistența sa prin numeroșele esecūțiuni: în fie-care și cerea a i le adu-ce la Caprea pentru a se distra ge cu torturile și sufe-riințele lorū. Pentru a fugi de torture, seū, după cum se esprimaū atunci, pentru a-și fura viața de la tiranū, mulți se sinucideau. În fine și Sejanū și-atrase ura ce-sarului și fu esecutatū d'impreună cu tōtā familia și partisanii sei. Tiberiū oprimā Roma 22 de anī și fu în fine zugrumatū de unulū din companionii sei.

3. Caiu Caligula (37) fiulū celū mai micū a lui Germanicū fu proclamatū imperatorū, mai mul multū în

puterea meritelor părintelui său de câtă în ale lui personale. Caligula începă a governa cu prudență, înse în curândă o bolă îi smintă crierii și din acelă timp viéta lui represintă ună șiră de acțiuni crude și imprudinte. Elă răsipi totă tesaurulă, făcū o suită întrégă pentru calulă seă, pe care-lă făcū și consulū; elū singurū se îmbracă în haîne de deș și ordonă a-i construi templuri; întreprinse o expedițiune ridiculă d'incolo de Rhenū, și doriă în fine ca Romanii se aibă numai ună singurū capū, pe care să-lū pótă tăé din o singură lovitură. În fine cândū elū înadinsū constrânse Roma să móră de fόμε, se vădū cu certitudine că domnulū lumii eră nebunū și atunci ilū uciseră. După mórtea lui Caligula senatulū voi a restatornică republica, înse pretorienii, cari primiaū banī de la cesarii noū aleși, proclamară imperatorū pe Claudiū, fratele lui Germanicū (41). În timpulū uciderii lui Caligula, Claudiū se ascunsese într'unū colțū a palatului înse soldații ilū găsiră și-lū puseră pe tronū spre rușinea lumii, a căria elū deviniă domnū. Fiindū din natură incapabile de a governa, Claudiū dădū guvernământulū, Messalinei, una din cele mai corupte femeī, pe care libertinii și lingușitorii i-o aleseră de sociă. Apucândū guvernământulū Messalina prădă, oprimă și tortură cetățenii în numele Cesaurulū. Claudiū sub-scriindū sentințele de mórte, le uită peste câte-vă minute, și adese-orī invită la mėsă ómenī, cari eraū deja esecutați cu câte-va zile mai înainte prin ordinulū seă. De acéstă uitire a lui Claudiū profitară inimicii Mesaliniī și-lū făcură a subscrie sentința de mórte asupra ei. Uitândū în curândū și mórtea Messalinei, Claudiū dupre consiliulū lingușitorilorū, întră în noua însocire cu Agripina, veduva lui Domiciū. Acésta, fu o femeie din cele mai însemnate în istoria Romei și de aceea istoria ei merită o deosebită atențiune.

Julia Agripina, strenepóta lui Augustū și flica lui

Germanicū, se născu în tabără pe malurile Rhenului și crescū în vuetulū victoriilorū tatū-seū și sub conducerea virtuōseī séle mame. Ea asistā la îngroparea solenelā a lui Germanicū și, după ce fu deosebitā de buna sa mamā, perdū în curāndū și pe sociulū seū, Domiciū, rămānēndū cu uniculū seū fiū Neron. După aceea Agripina fu persecutată de fratele-seū Caligula, care o esilā și o separā de Neron. Neconținută de o mōrte silnicā, persecuțiunea și esilulū celorū mai buni amici a ei, îi umplură inima de simțulū resbunării și de cruzime. În fine părea că însăși sōrta obosise de a o mai persecuta: după moartea lui Caligula ea fu rechemată din esilū. Devenind socia lui Claudiū, și suindu-se ast-feliū pe tronul stremoșului seū, Agripina începū a governa statulū în numele sociulū ei. Crușimile de mai înainte încetarā și statulū își recăpātā demnitatea vechiā sub prudentulū ei guvernāmētū. Sistema spionagiului, carea umpluse Roma de denonciatori și de victimele lorū încetā; miniștri abili înlocuirā pe bufoniū curtesani, filosoful Seneca fu rōnduitū educatorū fiului imperatricei, érá armatele romane supuserā Mauritania, Iudea și Britania. Tōte acestea Roma le datoresce Agripinei care adoratā de poporū, nu ascundea nici de cum că ea înparte autoritatea cu Claudiū, pe care l'a convinsū a recunōsce de ereditarū și-eși pe Neron, fiulū seū, în loculū lui Britanicū, fiulū lui Claudiū.

Cu ocașiunea proclamării lui Neron de succesorū, pontificele dīse Agripinei: „Me temū ca nu cunva fiulū înalțatū de tine să-ți devinā funestū,” la cari cuvinte Agripina respunse: „Să morū eū, numai Neron se domnescā!” În acestū respunsū se cuprinde secretulū virtuțilorū, viciilorū și a crimelor ei: mai āntēiū de tōte ea érá mamā. Pentru procurarea tronulū fiulū seū, ea se silī a plăcé poporului, senatului, armetei și nu încetā a lucra și a se îngrijī; totū pentru acestū scopū ea se

decise a comite o crimă cumplită, alegându ca instrumentu pe același fiu alu ei, Neron, pentru care sacrificase totul. A otrăvi pe cineva atunci la Roma eră forțe ușorū. Fabricarea otrăvelorū eră adusă la perfecțiune. Agripina servi lui Claudiu nisce finice, și pe cându otrăvitul Claudiu se luptă cu mórtea, ea conservă cea mai mare presentă de spiritū. Pentru a îndeparta din ochii senatului și a armatei pe Britanicu, ea îl chiamă la sine din preună cu soră-sa Octavia, îi desmerdă și li promise protecțiunea sa, plângându împreună cu ei mórtea părintelui lor, érá pe Neronu, îl trâmise cu senatorul Buru la armata de lúngă Roma. Aci Neron ținū unu discursu soldațiloru pe care îl scriesese Seneca, și în care, după ce li promise remunerațiuni, li vorbi despre faptele marelui seú moșu, Germanicu, cu care semănă forțe bine. Buru profitându de entuziasmulu soldațiloru propuse pe ténorul Cesaru de sucesorū lui Claudiu; armata respunse prin strigăte de aprobare. Atunci Agripina deschidendu porțele palatului, anuciă poporului mórtea lui Claudiu și suirea pe tronū a lui Neronu, alesulū armatei. Poporul și senatulū confirmă alegerea pretorienilorū.

4 **Neron.** (54) avea numai 18 ani cându deveni cesarū. La începutū elū fu docilū și recunoscătorū, ascultă în totulū pe mamă-sa și pe învețatorii seí Seneca și Buru, cari deveniseră acuma ministrii seí, și de aceea cei patru ani d'ântéiu ai guvernământului seú fură suportabilī. Inse ochiulū maternū nu putea să nu vedă nascerea unorū vicii la fiu-seú, cu tóte că acesta se siliá a le ascunde; ea începū a-i reproșa, inse reproșele născură o recélă între mamă și fiu, carea în curându îi desbină definitivū: Neronu începū publicū a ataca pe Agripina și se dădū unei vieți forțe desfrēnate. Cunoscēndū caracterulū celū fricosū a fiului ei, Agripina sperá a face cu frica aceea ce nu putea face cu amórea,

și-lă amenință că dacă nu se va îndrepta ea va sui la tronul pe Britanică. Neronul atunci invită la masă pe Britanică, îi servă otravă și prive ridicându morțea cumplită a victimei sële. Eliberându-se de rivalulul seă Neronul se decide a se elibera și de mama sa, a căreia inspecțiune n'o mai putea suporta; mai înainte voi a o otrăvi în urmă a o afamă, și cându ambele aceste chipuri nu reușiră, trămise unu ucigașu care o și ucise. Numai după consumarea crimei Neronul simți totă greutatea ei; puterile lui sufletesci erau mai pre josu de mărimea crimei. De aceea multu timp, și chiar cându Neronul deveni perfectu în crime, umbra sângerândă a Agripinei nu încetă de a-lu persecuta. Pentru a înăduși mustrarea consciinței, Neronul se dădu la orgii și nouă crime. După uciderea Agripinei urmă uciderea femeii sële Octavia și a învățătorului seă Seneca. În urmă voindū a face ceva extraordinarū, ordonă a da focu Romei, pôte cu scopu de a o reconstrui sub numele seū și, stându pe acoperemēntul unui palatū de departe, se amusă cu foculū celū mare și recită versurile lui Omerū, în cari se descriă arderea Troei. Inse temēndu-se de furia poporului, elū acusă de incendiatori ai Romei pe creștini și începū în contră-li o cumplită persecuțiune; creștinii erau crucificați, aruncați spre măncarea fiarelorū selbatice seū ungēndu-i cu smolă, li dá focu spre a servi ca torcii pentru iluminarea grădinelorū splendide ale lui Neronū. La reînnoirea orașului se cereau bani pe cari Neronul îi găsi jăfuindū Italia și provinciile.

Cele-l-alte fapte rele a lui Neronul, neavēndū nici scopu nici înțelesū, se distingū prin unu caracterū copilărescū. Elū se consideră pe sine ca celū înainteū oratorū poetū, musicantū, cântătorū, chiar și visiteū; érá supuși seī sub frica morții, trebuiaū să credă că elū n'are rivali în tôte aceste arte. Elū cântă mai ân-

tăiu în teatrul casnic, pe urmă după rugămintele miserabilorū sei lingușitorī cântă și în circū, forțându pe senatori și pe persoanele cele mai însemnate a-i ține acompaniamentū. În fine pentru a complecta nebunia, domnulū lumii se prefăcū într'unū actorū erantū, și se duse în Grecia pentru a'și arăta arta. La jocurile olimpice elū căđū din carū și cu tôte acestea ordonă alū proclama învingătorū. Unū cântărețū avū îndrăsnelă a cânta înaintea poporului mai bine de câtū Neronū; Grecii ca poporū cu simțū artisticū, aplaudară viū pe cântătorū, érá Neronū dădū semnalulū și actorii cari jucaū cu cântătorulū, îi strempuseră gâtulū cu săbiele. În josindū demnitatea statului, Neronū îlū și ruină: numai petrecerile și remunerașionile amicilorū cari-i lăudaū talentele, costară peste 13,000,000 de ducățī. În fine, ori câtū de înjositū érá poporulū romanū, de a căruia slăbiciune se minună chiar Neronū, perdū și elū răbdarea: după mai multe comploturi cari nu reușiră, sbucni la Roma o revoltă, și pretorienii proclamară împăratulū pe Galba, guvernatorulū Spaniei. Neronū fugi din Roma și, cândū auđi că l'au condamnatū la mórte, companiulū lui de petreceri îlū consiliară a se sinucide. Cercândū ascușitulū a doue săbiū, și voind a se strepunge, Neronū đise plângéndū; „Ce artistū mare perde lumea cu mine“! Auđindu-se de o dată tropotulū călăreșilorū cari îlū urmăriaū, Neronū apucă unū pumnarū și prin ajutorulū unuia din sclaviū sei și-lū implântă în gătū. Cu el se stinse casa lui Augustū.

De aci înainte începură a despune de tronū pretorienii, cari într'unū anū schimbară trei împăratulū. Avarulū Galba nu dădū gratificașionulū pretorienilorū: ei îlū dētronară și puseră pe tronū pe Ottonū, amiculū lui Neronū. Totū în acelū timpū legiōnele din Germania proclamară pe Vittelū. Ottonū se sinucise érá Vittelū, a căruia caracterū se exprimă în vorbele: „cadaverulū

inimicului mortu miróse bine," cheltui în patru luni de zile numai pentru mésză sa 15,000,000 ducati, așa în câtu Romanii erau în pericolu a se ruina din cauza neabstinerii suveranului lorú. Din norocire, legiónele din Siria aleserá de ímperatorú pe comandantele lorú Vespasianú, care asediá Ierusalemulú. Vespasianú veni la Roma și o cuprinse dupá o luptá crâncená în carea Viteliú muri.

IMPERATORII DIN FAMILIA FLAVIILORU SI A ANTONINILORU.

+

Timpurile crimelorú și a sângiurilorú trecurá și Roma se repausá sub prudintele guvernámentu a lui Vespasianú (70). Elú redádú legilorú puterea de mai nainte, stavili arbitragiulú pretorianilorú, puse în ordine veniturile statului, renoi capitolulú arsá și înfrumuseță Roma cu mai multe edificiiuri noue, dintre cari cele mai însemnate erau; templulú deítei pácii, edificiulú celu mai mare și mai magnificú din Roma, și Coliseulú, unú amfiteatru imensú, care cuprindea péné la 80,000 de privitori, și acárnia ruine se vedú și péné astá-đi. Din evenimentele esterióre a guvernării lui Vespasianú sunt de însamnatú: 1° supunerea Britaniei, și 2° luarea Ierusalemului de fiulú seú Titú, care-lú derímá péné în temeliá. Din templulú lui Solomonú nu remase petró pre petró; mai multú de unú milionú de Judei perirá la asediulú cetáții; cei-l-alți remaserá timpú de 60 de ani pe ruinele Ierusalemului péné la Adrianú, cândú în urmarea unei rescóle furá ímprásceiți pe suprafacia globului.

Vespasianú murindú lászá tronulú fiului seú Titú (79). Dupá vieța sburdaticá de mai nainte a lui Titú, nemine nu ptea presupune cum cá elú va fi unú bunú ímperatorú. Corona imperialé ilú schimbá cu totulú, așa

în câtu poporulü îlú supranumi: „amórea și deliciulü umanității.“ Considerândü ȕiua în care nu făcuse bine ca o ȕi perdută, Titü căută ocasiunile de a face bine, cari ocasiuni nu-ı lipsiaü fiindü că în scurtul timpü alü domnirii séle, imperiulü fu certatü de trei mari calamității: în Italia se arătase o bólă molipsitóre, în Roma fu unü cumplitü incendiü, érá erumperea Vesuvulü cu-fundâ sub lavă trei orașe din Campania: Herculanum, Pompeia și Stabiü (79 a. Chs)¹. Aceste orașe rămaseră acoperite de lavă mai bine de o miă cincî sute de ani și numai la începutulü seculului precedentü se începü desgropare Herculanului și a Pompeei, care desgropare, mai cu sémă a Pompeei, ni dădú o idee mai esactă despre chipulü viețuirii casnice și sociale a Romanilorü vechi. Poporulü plânse amarü mórtea lui Titü, și cu atâtü mai multü, pentru că lui îi succedâ frate-seü Domitianü, unü tiranü mândru și crudü, care amintiá timpulü lui Neronü. În totü timpulü domnirii lui, după cum atestă unü istoricü contimpuranü, nu putea nemi-ne nici vorbi nici așcuta, temându-se a nu fi ucisü. Inse soldații și mulțimea îl amá pentru că-ı umplea cu daruri și li dá spectacule. Voindü a se destinge prin fapte militare, elü întreprinse o expedițiune contra Dacilorü, și de și fu bătutü de ei și obligatü a li plăti unü tributü anualü, totuși intrâ cu triumfú în Roma și-și dádu supranumele de Dacicü. Ne reușindü în expedițiu-

¹ Scrii despre erumperea Vesuvului avemü de la Plinü celü Têne ü, a căruia moșü, Plinü celü Mare, muri în timpulü unei eramptuni.

Ü înêmplare făcú a se descoperi în 1711 o parte a poliei Herculanum, de unde se scóse o mulțime de anticități. Herculanum erá o polie fórte frumoasă, bogată în monumente și case mărețe. Principalele edificii descoperite péné acum sunt: unü teatru încăpătorü péné la 8000 spectatori, unü templu cu unü porticü pe 12 colóne, casa lui Argus. Bijuterii și cadavre s'au gasitü fórte pucine, ceea ce probéză că locuitorii avusese timpü a fugi mai toți.

nile din afară, Domițiană își petrecea timpul ucidând muscele în palat, și afară din palat, torturându cetățenii, mai cu seamă pe crescini. În fine soția sa și nobilii, pe care el îi condamnară la moarte îl uciseră.

După Domițiană se începe *scutul de aur* al Imperiului roman, înse societatea romană căduse astfel, în cât cei mai buni imperatori nu putură împedica căderea imperiului.

Ucidătorii lui Domițiană proclamă de imperator pe bătrânul senator Nerva. Bunul Nerva nu domni multă timp, înse făcând toate schimbările cari justifică intențiunile bunilor romani: desființă legea de les-majestate, micșoră impozitele și dădă pământul cetățenilor seraci. Tăria de caracter îi lipsi din care cauză pretorienii se resculă neconținut în contră-i; pentru a ovili pe aceștia și pentru a asigura viitorul statului, Nerva înfiuă și însemnă de eriditar pe spanionul *Traiană*, (98).

Traiană justifică pe deplin speranțele lui Nerva. „Fii fericit ca Augustă și bun ca Traiană“, ecă felicitarea ce adresă senatul timp de 200 de ani, imperatorilor noi. Până la suirea pe tron, Traiană combătă la Rhenă, acum voiă să nimicescă tributul oneros celălaltă Roma Dacilor. Spre acestă finit elă întreprinse două expedițiuni în contră loră (101—106.) În întâia trecă Dunărea pe navi și bătându pe vigurosul rege Decebală îlă constrinse a cere pace. Dar după întorcerea lui Traiană la Roma condițiunile păcii fiindă calcate de Daci, elă se întorse erăși în contră-li, și făcându a se construi ună podă de piatră¹ peste Dună-

¹ După spunerea lui Dion Casiu, acestă podă eră făcută pe două-deci de stâlpi de piatră patrată, avându o lăățime de 150 picioră (ună picioră are cam 30 centimetre) afară de temelie, și lățimea de 60 picioră. Între dênșii eră ună spațiu de 170 picioră fiindă uniți cu bolte.

rea lângă Turnu Severinului, trecu acestu fluviu atăcându din nou pe inimizii. Acestia fură învinși, érá Dacia declarată *provincia romană* și împopurată cu coloni romane. După aceea Traianu întreprinse o expedițiune contra Parthiloru și duse confiniile imperiului romanu pênă la Tigru. Flota sa ajunsé pêné în India și dacă nu l'arú fi opritu bătrânețele, arú fi renoitu expedițiunea lui Alexandru celu Mare. Simplu în viața particulară și avaru pentru sine, Traianu nu cruțá baniî cându érá vorba de poporú: micșorá impositele, înfrêné pre pretorienî, protegiá pe învățați, fundá o bibliotecă și înfrumusețá Roma cu mai multe edificii, din cari celu mai însemnatu este piața numită cu numele seú, în mijloculu căreia se rădicá o columnă înfrumusețată cu închipuirea victoriiloru și a triumfulorú séle.

Dupá mórtea lui Traianu fu proclamatu de imperator unu némú alú seú Adrianu (117). Elú redádú Parthiloru cuceririle lui Traianu de dincolo de Euphratu, și și rezervá gloria de a mântiné prosperitatea interná a statulu. Spre acestu finitu elú întreprinse o călătoriá prin imperiú, cea mai mare parte pe josú, întrebându și observându singurú necesitățile supușiloru seî; dádú unu codice de legi, îmbunătăți tribunalele și fundá mai multe scoli și bibliotecí. În Roma Adrianu se eternisá prin construirea unu edificiu colosalu (Moles Hadriani), cunoscutu astá-zí sub numele de *castelulu St. Angelú*. Cu totú caracterulu pacinicú, la împrejurári sciú a lua măsurí aspri; avemú de dovadá asprimea cu carea reprimá rescóla Iudeiloru și-í nevoi a se amprásia pe supra fața globulu. Fie din gelosia gloriei lui Traianu seú pentru a împedeca trecirea barbariloru peste Dunărea, elú dérímá podulu făcutu de Traianu. Cu tóte astea Dacia fu ferice sub elú. În anii din urmă a domniei séle. Adrianu din cauza dureriloru corporale deveni posomorítu și adese ori crudú.

Lui îi succedă fiulul său adoptiv Antoninul supranumit *Pai* (138), care se îngriji cu scumpătate pentru menținerea liniștii interne. Umanitatea și dreptatea lui fură esemplare: „Mai bine este, zicea el, a menaja în liniște viața unui cetățean, de câtă a ucide o mie de inimi“.

Antoninul înfrunză pe *Marcu Aureliu* (161) care după moarte îi succedă la tron. Caracteristica acestui împărat ni-o dă Montesquieu în următoarele cuvinte: „Vorbindu despre Marcu Aureliu, simți nevrându un fel de mulțumire; citindu biografia lui, pare-că încep a te respecta pe sine mai mult, fiind că capeți o idee mai bună despre umanitate“. Prudența, sufletul său cel nobil și ideea sa cea înaltă despre un domnitor sunt exprimate foarte bine în opul său intitulat: „Despre sine însuși“, și în cuvintele rostite de el în senat cândă acesta voia a-i rădica un templu: „Numai virtutea egalază pe om cu zeii; templul unui împărat bun este universul, era preoții lui toți oamenii buni!“ În altă rîndu cândă îi denunțară un complot, el arse denunțarea și scris senatului: „Nemine nu trebuie să se tîmă în timpul domniei lui Marcu Aureliu.“ D'între evenimentele din afară a acestui împărat, cele mai însemnate sunt rebelele cu Germanii, cari în acel timp începuseră a se grupa în confederațiuni naționale, și una dintre aceste confederațiuni, anume cea Marcomană, atacă confiniile nordice ale imperiului. Partii atacă pe cele orientale. Afară de aceste rebele esteriore, imperiul fu lovit în năuntru de o bôlă molipsitoare, de inundațiuni și cutremure de pămînt, și în luptă cu acele calamități se arătă marcată maritimă lui Marcu Aureliu. Cu el peră fericirea Romei și se începură timpurile de tristă memorie.

III SECOLULU DESCOMPUNERII IMPERIULUI ȘI A LICENȚEI ARMATELOR (180—325).

Cu t^otă guvernarea prudentă a imperatorilor^o din secolul^o de aur^o; cu t^ote averile imense concentrate la Roma; și cu t^otă înflorirea civilizațiunii greco-romane, starea Romei și cu ea starea lumii vechi nu avea o basă solidă. Sub un^o esterior^o măreț^o, se ascundea o b^olă mortală, pe carea cei mai buni imperatori nu putură de cât^o a o amâna pentru un^o timp^o mai îndelungat^o. Causa acestei peiri fu că Roma, și în genere lumea vechiă, căd^ou așa de tare moralmente, în cât^o eră cu neputință a o mai readuce la vieț^o.// Republica romană dispăruse și se înlocuise prin monarhiă, carea uria egal^o și amintirile societății romane despre trecut^o și speranțele ei în venitor^o. Din timpul^o lui Caracala, care respândi dreptul^o de cetățenie romană asupra tuturor^o locuitorilor^o din imperiul^o roman^o, se stabil^o o adevărată egalitate politică între membri imperiului; înse acestă egalitate constă în aceea că toți erau fără drepturi înaintea imperatorilor, de a căroră caprici^o depindea persoana și averea atât a optimaților cât^o și a proletarilor. Credințele religioase fură nimicite de sciință, eră sciința la r^ondul^o se^o, nu put^o împăca consciințele cari erau turmentate de indoeli (dubium). Caracterul^o politic^o al^o religiunii romane o necesită a participa în t^ote catastrofele statului. Ței fiecărui^o popor^o supus^o se stremuta^o în panteonul^o din Roma, așa în cât^o în timpul^o lui August^o se întâlniră aci Ței din t^otă lumea vechiă; se făcură gradații între ei și în capul^o lor^o se puseră imperatori^o înȚeiți (divi). Se înțelege de la sine că ast^o-feli^o de religiune nu putea să satisfacă pe nemine: omenii chiar și cei puțin^o desvoltați, nu puteau crede în Ței vechi, nici în

pe cetățeni, în senatü chiar, ca neonesti seü ca culpabili de les-majestate.

După căderea republicei se efectuă o mare schimbare chiar în relațiunile familiare ale cetățenului romanü. Familia în anticitate esistă nu pentru sine, ci pentru statü și scopurile lui. Legea romană făcea pe copii sclavi ai părintelui lorü pênë la mörte, și punea femeea sub o eternă epitropie, pentru că scăpëndü de sub puterea părințască, ea întră cub cea a barbatului, la mörtea căruia, copii ei se emancipaü, érá ea sub cădea puterei fiului celui mai mare seü a unui némü. Menirea ei érá de a nasce și a cresce cetățeni noi, a conserva averea soçiului seü și a îngrijí de menagiü. Abaterea femeei de la îndatoririle ei atrăgea seü unü divorțü defaimatü seü mörtea. „Ședea acasă și torcea lână“ sunt cuvintele de laudă pentru matrónele romane. Pentru aceste strimtoriri, femeea avea nisce avantagie esterióre: ea nu cedá drumulü consulului dacă l'ar fi întâlnitü pe drumü; lictorulü care imprășciá mulțimea nu îndrăsní a se atinge de ea; ataculü auzului ei prin vre unü cuvëntü necuviinciosü, seü alü vederei ei prin vre o mișcare necuviinciosă érá aspru pedepsitü. La casü de pericolü, senatulü se adresá la rugăciunile matrónelorü, căroro li atribuiaü o deosebită putere. Doliulü ce și-lü impuneaü ele singure, se considerá ca cea mai mare remunerațiune pentru meritele cetățenului mortü. In-săși asprimea legilorü demunstrá demnitatea lorü; legile éráu indulgente pentru crimele femeilorü eliberate și pentru streine, în timpü ce pentru femeele culpabile ale cetățenilorü éráu förte aspre. Inse cu multü înainte de căderea înstituțiunilorü republicane, pozițiunea familiei și a femeei romane se schimbasesc. Ea participá la drepturile și plăcerile cari mai nainte éráu rezervate numai barbațilorü. Imperatorulü Claudiü emancipá definitivü femeea de sub epitropia perpetuă, Acésta fu ne-

greșitū unū progresū, înse strică multū la începutū moravurile societăței. Profitându de divorțulu liberū, femeea trecea de la unū barbatū la altulū și numeră aniī trecuți nu cu numele consulilorū ci cu barbații lepadați. Nu li-a ajuns acēsta, ci în timpulū lui Neron, femeile senatorilorū descindeau pe scenă de bună voiă pentru a fi aplaudate.

Astū-feliū eră pozițiunea moralē a Romei cândū muri Marcu-Aureliū, celū mai de pe urmă bunū imperatorū. De la ne demnli seū fiū Comodū se începe căderea imperiului. Pe tronū se succedară, cu puține escepțiuni, ómenī nedemnī; senatulū, care-și perdū tótă autoritatea, eră unū instrumentū a lorū; pretorienii devinū a totū putinți și despunū de tronū; arbitrajulū lorū ajunsse atátū de mare încátū puseră în licitațiune corona imperială. Ceea laltă armată voesce de asemenea a participa în alegerea imperatorilorū: de aci resbelulū între diferiți imperatori aleși. Adese-orī duoī, trei, eră câte odată 30 de imperatori își disputaū tronulū. Aceste rivalități sguđuiră imperiulū pēnē în temeliă care pe lúugă acēsta mai eră turburatū și de alte calamități nedeslipite de desordinile militarilorū. Soldătimea arbitrară nu suferiă pe tronū imperatorū energicū, și puțin din cei ce fuseră, seū n'aū isbititū în nemicū seū aū fostū uciși. Germanii și Parthii, profitându de slăbăciunea imperiului, începură a ataca cu violiță și fōră pedépsă confiniile imperiului.

Dintre imperatorii acestui periodū, cei mai de blămatū sunt: 1° Comodū, fiulū lui Marcu-Aureliū, care persecuta totū ce a mai remasū nobilū și frumosū în Roma și-și petrecū tótă vieța în circū luptăneu-se cu fiarele și cu ómenii; 2° Caracala, care ucise pe bunulū seū frate Geta, d'impreună cu 20,000 de cetățeni cere ținea la acestū tēnērū nenorocitū; 3° Eliogabalū, fostū preotū alū sórelui: elū fu suitū la tronū în etate de 13 ani, și în acēstă etate se arătă copleșitū de vicii.

D'între imperatorii cei mai buni cari s'au încercatû a pune o ordine în imperiû, sunt de însemnatû: 1° Septimiu Severu, care înfrână pe pretorienii și asigurâ posesiunile Romanilor din Britania, construindû unû murû de pîtră; 2° Alexandru Severu care mulțamită buneî educațiunii a mamei sêle, conservâ pe tronû unû sufletû curatû, voi a introduce ordinea în imperiû și cîdû victimă soldățimii; 3° Aurelianû, care găsi imperiulû în starea cea mai tristă: mai fie-care provincia își proclamâ imperatorii sei cari se ucideaû unul pe altulû; în același timpû Allemaniî la apusû, și Perșiî la răsăritû, bostiuraû imperiulû. Vêdendû imposibilitatea de a apera confiniile imperiulû de invasiunea poporele germane, elû cedâ Dacia Gothilorû retrăgendû de aci legiunile romane, și Dunărea deveni din nou confinea imperiulû romanû la nordû (274). Cu acêstă ocaziune parte din coloniile romane din Dacia furâ stremutate dincolo de Dunărea, care pămîntû de atunci începû a se numi *Dacia Aureliană*. Inse mare parte din coloniî, legate prin interesele familiare și de teritoriû, și deprinși deja cu Gothiî, preferarâ a remănê în Dacia Traină, unde erau mormintele părințilorû lorû.

Mai greu fu a învinge pe Zenobia, faimosa regină a Palmyrei, carea profitandû de tulburările imperiulû și prin ajutoriulû capabilulû ei ministru Longiniû, apucase Syria și Egyptulû, din care voiă a face unû statû grecû independinte. Aurelianû îi declarâ resbelû, luâ dupâ o rezistență îndărătnică Palmyra, și dărîmâ acestû frumos orașû a căruia ruine se vedû și pînê astăzi. Zenobia fu făcută prizonieră, pusă în feră și duse în Roma, unde infrumusețâ triumfulû lui Aurelianû. Aurelianû se purtâ în urmă cu condescință în privirea ei, inse își pătâ gloria prin uciderea capabilulû Longiniû.

Deoclitianû (284) convingend-se în imposibilitatea de a governa singurû întinsulû imperiû romanû, se decise

a-i opri căderea împărțind guvernământul între mai multe persoane și rădicând autoritatea imperială. Spre acestu finitu elu își luă unu colegu cu numele de *Augustă*, și dădu sieși și colegului seü câte unu ajutoru cu numele de *Cesar*. Inse după mörte-i acéstă împărțire servi de pretestu la noue resbele civile, cari durară 25 de ani, pêne cându Constantinu supranumitu celu Mare, învinse pe toți rivalii seși și restatornici monarchia la 325 d. Chr. Pentru a redica autoritatea imperială, Deoclițianu nimici influența senatului asupra trebelor de statü, lăsându-i numai numele și demnitatea, și privă de tôte privilegiile pre pretorienii cari dispuneau pêne atunci de coronă. Cu același scopu elu întroduse luxul și tôte deprinderile curții persane și luă diadema ca semnü alü autorității imperiale. Din acestu timpü intrarea la imperatoru deveni din ce în ce mai cu anevoe, și dacă cine-va din supuși își căpăta voie a intra la elu, trebuia să se prostearnă înaintea imperatorului. Inse tôte aceste mäsuri nu puturä vindeca ranele imperiului, precum numa pucinü nu putü face acésta și persecuțiunea redicatä de Deoclițianu asupra creștinilorü carea fu cea mai de pe urmă și cea mai cumplită din persecuțiuni: creștinii mariaü cu miile în torturile cele mai cumplite, inse nu renegaü de la credința lorü, ci din contra prin mörtea lorü martirică, consolidară încă și mai multü triumfulü lorü.

IV. REORGANISAREA IMPERIULUI PRIN CREȘTINISMU SI INSTITUȚIUNILE LUI CONSTANTINU CELU MARE.

Statulü romanü erä așa de desorganisatü, în câtü nici unü felü de mäsuri nu erät în stare a-i mai da viața. Constantinu făcu cea mai de pe urmă încercare:

elü voi a reinvie prin religiunea crestină imperiulü decă-
đutü, înse prin acésta îi grabi căderea, pentru că cres-
tinismulü ucise sufletulü lumiî vechî, lăsându German-
nilorü uciderea corpului ei.

Roma nu cunoscü multü timpü acea credință căria-î
erá menitü a deveni universală. În epoca primelorü per-
secuțiunii, societatea romană amestecá pe creștini cu Iudeii.
După aceea începurá a privi pe creștini ca pe nisce
revoltanți și conspirători, pentru că ei nu se închinau
statuei cesarului, fugiau de ceremoniele religiunii de
statü și-și încunjurau adunările lorü religiose cu unü
misterü, care făcù pe Romani a crede că ei au niște
planuri politice ascunse. Pe cândü înse guvernulü pri-
via réu pe creștini fórá a li cunoasce învătătura, cla-
sele de josü, mai cu sémá cei seraci, primiau cu bu-
curie crestinismulü, care, promițendu unü fiitorü mai
bunü, se adresá mai cu sémá la cei seraci și apasați,
érá nu la cei avuți și puternici. Suferințele creștinilorü
și mórtea lorü cea entusiastică pentru convicțiunile lorü,
avurá așa de mare influință asupra convertirii păgâni-
lorü; încátü sângele martirilorü se póte numi séménța
bisericei creștine. In timpulü persecuțiunii din urmă
sub Deoclițianü, crestinismulü erá fórté tare in impe-
riü: elü strebătuse în armată, în senatü și pretutindi-
nea. De la apostoli și péné la Constantinü se făcurá
marî schimbări in societatea creștină: dascalî creștini
studiará învătătura păgână și intrará in luptá cu pă-
gâniî, bătându-i chiar cu armele lorü. Se înființará scoli
creștine cari intrará in dispute cu scótele filosofice pă-
gâne, cari dispute luará o sferá multü mai întinsă când
imperatorulü romanü se declará pentru creștini.

Chiar tradițiunile familiare despuserá pe Constantinü
cătrá creștini: tatá-seü Constantinü Hlorü nu fu inamicü
alü creștinilorü, celü puçinü elü dărînându templurile
nu ucidea ómenii. Cătrá aceste suvenirî familiare se

mai unii și ara personală a lui Constantină contra lui Galeriu, persecutorul principală ală creștiniloră. Astfelă imbrătoșarea creștinismului de Constantină fu consecința pre cătă a convicțiunii personale, pre atâtă și a unui calcul politică. Prin această faptă Constantină satisfăcū dorința majorității supușiloră sei și dădū statului o singură religiune, la care aspiraseră toți predecesorii sei, susținēnd religiunea loră oficiale-păgânismulă, care devenise acuma redicolū pentru toți. Cu tôte aste Constantină întroduse creștinismulă cu mare circumspecțiune: nu persecută pe păgână, ci numai li închidea câte odată templele și chiară singură nu se boteză de cătă aprôpe de môrte. Numai la sinodulă de la Niceea, la care Constantină asistă în persônă, elū susținū făcișū autoritatea nouei biserici contra lui Ariū. Noua religiune cerea și o nouă capitală. Roma cu numeroșele sële monumente păgâne nu putea deveni de îndată creștină; pe lângă această ea eră situată prea departe de confiniile orientale a imperiului, cari erău mai tare atacate de Perși și Gothi. Ecē cauzele cari făcură pe Constantină a funda o nouă capitală la Byzantū sēu Constantinopole. ¹ Byzantulă luă de la lumea vechiă păgână tôte suvenirile istorice și tradițiunile poetice despre glorie și putere, care în imaginațiunea poporului erău nedeslipite de Roma vechiă.

¹ Pe acestū locū în vechime eră unū satū tracū numitū *Ligos*; mai târziu colonisindose de Greci luă numele de Byzantū, de la unū șefū ală coloniei. Devenindū capitala imperiului, se numi *Nova Romă*, și prin lingășire Constantinopole (politia lui Constantină). Țaraul de prină pregiură cari se duceă acolo diceă în dialectulă doricū vulgarū: „ă mergem es ton bolin“ (în politie), de unde sold și turci li diseră *Istanbul*, nume ce s'a conservatū și pēne astăzi în limba turcă. În analele vechi rusești Constantinopolea se numesce *Țurigrad* (politie regală), nume ce s'a conservatū la slavoni.

Constantinū creă o nouă sistemă de guvernământ, carea dură multu timpū la Bysantū, și servi în urmă de modelū pentru organisarea mai multor state moderne din Europa. Reformele lui Constantinū s'au începutū încă sub Deoclițianū și s'au complectatū întru câtū-va de succesoriū seī, înse principalulū aparține lui Constantinū. Aceste reforme fură: 1° împărțirea imperiului în prefecture, a prefecturilor în provincii și a provinciilor în diocese. Prefecturile erau patru: Pr. de Orientū, în carea intrau Asia romană, Egiptulū și Tracia; Pr. Illyriei, carea cuprindea Grecia și Macedonia; Pr. Italiei, carea conținea Italia, țerele de la sudul Dunărei și Africa occidentală; în fine, Pr. Galiei, carea cuprindea Galia, Britania și Spania. Fie-care prefectură își avea de guvernatorū unū prefectū pretorianū; 2° despărțirea autorității militare de cea civilă. Voindū a stavilī arbitrajulū militarū, Constantinū dădū prefectilorū pretorienī numai autoritatea civilă, era pentru autoritatea militară creă doi funcționari mari: *capulū pedestrimēi* (magister peditum) și *capulū cōlārimēi* (magister eguitum). Corpulū pretorienilorū fu nimicit; 3° introducerea unei aristocrații de amplexanți, deosebiți între sine prin diferite titluri (illustres, spectabiles, clarissimi, perfectissimi și egregii): în fine 4° crearea ministeriilor cu cancelariile lorū. Prefecții pretorienī în provincii și capi armatelorū în tabără, representaū persōna imperatorului; era impregiurulū seū ca centru a guvernământului, erau ministrii curții, a poliției a finanțilorū, a averilorū statului și cei doi comandanti ai gardei palatului. Fie-care din aceste persōne aveaū o mulțime de funcționari dependinți de ei. Pentru a da și a asigura imperiului confiniile vechi despre nordū, Constantinū făcū unū podū peste Dunărea, trecū în Dacia Traiană și bătendū pe Gothi, îi respinse peste Dunastru; astū-feliū Dacia veni erași sub potestatea Romanilorū (330).

Organisându imperiul Constantinū muri la an. 337 d. Chr. în mijloculū unorū pregătiri ce făcea pentru o expedițiune contra Persilorū. Pentru că aū declaratū religiunea creștină ca domnitōre în imperiū, biserica îl puse în rōndulū sântilorū și-i dādū numele de Mare.

Nu puține servicii aduse respândirii religiunii creștine și mama lui Constantinū cel Mare, piōsa Elena, carea visitândū Ierusalimulū află grotă in care fusese pusū corpulū lui Christū dimpreună cu crucea pe carea fu crucificatū, și înalță pe acelu locū și aiurea templuri mărețe, pentru cari fu pusă și ea de biserică în rōndulū sântilorū.

Cea mai bună dovadă despre necesitatea reformelor lui Constantinū, ni dă sōrta nepotului seū Iulianū. Iulianū apertine câtră personagele tragece, cari pierū într'o luptă sterilă pentru o anticitate pierdută, și cari voiescū prin urmare a opri timpulū. Elū fu unū minunatū soldatū, oratorū și guvernatorū consciințiosū; inse îi lipsiā justa apreciere a evenimentelorū și a persōnelorū contimpurane. Căpătândū încă de micū o ură contra religiunii creștine, carea erā religiunea persecutătorilorū familiei lui, elū mai crescū încă acestā ură prin educatiunea în scōlele filosofilorū păgāni. Elū își făcū convicțiunea că creștinismulū fu cauza căderii virtuții romane și că pentru a întōrce acea virtute antică trebuie nimicitū creștinismulū și restaturnicitū păgānismulū. De aceea totū guvernāmântulū lui ni represintă unū șirū de māsuri luate contra creștinilorū: elū restatornici păgānismulū, se încunjurā cu filosofi, luā templele de la creștini și-i opri a-și educa copii prin scōle. Inse a merge contra timpulū, erā cu neputință: Iulianū, supranumitū Apostatulū, în timpulū domnirii sele de doi ani nu reuși în opera întreprinsă de elū, și muri într'o expedițiune contra Persilorū, regretândū că „Galeleeanulū (Christū) l'a invinsū“

Sub succesorii lui Iulianū imperiulū slăbește din ce în ce mai multū: popóarele barbare, și anume Gothii, cari erău strimtoriți de Hunii din Asia, se stremutară în confiniile imperiului și boștiurău provinciile fórá a fi pedepsiți. În fine Teodosiu celū Mare, considerându că unū singurū imperatorū nu póte apăra imperiulū, îl împărți între cei doi fii ai seí Onoriū și Arcadiū, în *imperiulū romanū de Occidentu* cu capitala Roma, și în *imperiulū romanū de Orientū* cu capitala Constantinopole (395). Din acestū timpū se începe agonia Romei.

V. TIMPULU INVASIUNII BARBARILORU ASUPRA IMPERIULUI ROMANU DE OCCIDENTU.

În timpulū domnirii lui Onoriū, Germanii nu numai că devastară imperiulū dar se și aședară în elū. Lu-crurile încă totū se mai susținură întru câtū timpū guverná pentru Onoriū, talentosulū seú ministru și generalū Stilicon, spaima barbarilorū. Înse cândū acesta fu ucisū, din cauza unorū presupunerí de trădare. Vestū-Gothii, unū poporū puternicū germanū, proclamându de rege alū lorū pe temeralulū Alaricū, cuprinseră imperiulū, prădară Roma' de unde Onoriū fugise la Ravena.

¹ Roma avea în acelū timpū 1780 de palaturi senatoriale. Unii din proprietarii acestorū strelucite locuinți aveáu unū venitū anualū aproape patru milioane de franci. Poliza avea o împregiurime de optū kilometri, și o populaț une mai multū de un milionū de locnitori cari cereáu în gura mare să li se împartă pâne și vinū. Alaricū venise încă de doué orí péné la Roma, dar se retrăsese mulțemiuduse numai cu bogatele daruri ce i se oferisere din cetate. Cândū fuse veni pentru a treia órá la 410, niște sclavi li deschise pórtá Salaria, la 24 April la meșulū a pții Cetatea eternă datá în prada Gothilorū este devastată într'unū modū spă-menătorū. Din acestū timpū ea este rădăntă în realtate.

(Nota editorului).

și cu învoirea Romanilor fundară celă întâi stat barbar în Spania.

Miserabilul Onoriu fu înlocuit prin imbecilul Valintinean III, în timpul domniei căruia imperiul fu invadat de barbarii Huni, cari erau conduși de regele lor Atila, biciul lui D-zeu pe pământ, după cum se numea el însuși. Pentru apărarea statului, care era amenințat chiar la centru, guvernul rechemă legiunile din Britania și de la Rinul; de atunci popoarele germane începură a intra în imperiu, a căruia confinii erau neaparate: Francii, Burgundii, și Alemanii ocupară Galia; Anglo-Saxii, Britania; Vandalii, Africa și insulele mării Mediterane. Din tot imperiul roman de Occident, în mânele Romanilor rămăsese numai Italia, unde nise imperatori se resturna unu pe altul. În fine cel mai de pe urmă din ei Romul Augustul la a. 476 d. Chr. fu detronat de Odoacru, șeful Herulilor. Acest eveniment se numește căderea imperiului roman de Occident, și cu el se încheie istoria lumii vechi.

RELIGIUNEA, ARTA ȘI ȘTIINȚA LA ROMANI.

I. RELIGIUNEA.

Precum naționalitatea romană s'a format din trei naționalități vechi italiene; latină, etruscă și sabelă, aseminea și religiunea romană s'a format din trei principii constitutive. Fiind că aceste naționalități sunt de aceeași stirpă cu Pelasgii din Grecia, apoi și credințele

loru religioase trebuiau să aibă mai întâiu o asemănare între ele, și alu doilea o asemănare cu credințele religioase ale Greciei vechi. Desvoltându-se înse în altu pământu și sub influința altoru evenimente istorice, credințele religioase a popórelorú italiene primiră unú caracterú independinte. Mai cu sémă ne frapéză religionea sóu mitologia italicilorú vechi, prin lipsa fantasiei poetice și creatrice. Numai se compare cineva personagele sublime și colosale ale Teogoniei grece cu cele a latinilorú, și se va convinge de caracterul criticú, rece și prosaicú a mitologiei Romanilorú. Chronú celú cumplitú alú Grecilorú, care fu aruncatú de Joea în tartarú, după o luptă înverșunată, se preface la Romaní în paciniculú Saturnú, care fundează viața socială în valea Lațiului, unde elú veni după alungarea din Olympú.

Este greu a decide ce deitáti anume intrară în mitologia romană de la Latini, Etrusci și Sabeli; se póte înse presupune, cu mare probabilitate că, Romanii, au imprumutatú de la Etrusci numai forma esterióră, ceremonială a cultulu lorú. Partea interioară dogmatică este luatá de la Latini, cari ca poporú agricultorú și păstorú, adorá fenomenele binefăcátore ale naturei. Cătră aceste deitáti aparținú: Saturnú și sociea sa Ops, reprezentanții puterii productive a pământulu și a vieței agricole; Sylvanú, Faunú și Pales, deii pădurilorú, a fênașilorú și a turmelorú; Vertumnu și Pomona, deii ririlorú a isvórelorú și a fructelorú pământulu; în fine Lari și Penatii, deii protectori ai vieței casnice, familiare.

Aceste credinți vechi italice se conservară la Roma pêne în timpurile mai din urmă și chiar atunci cândú se formase o religiuue de statú.¹ Alătura cu deii mai susú amintiți, se arátară de timpuriú la Romaní și deii

¹ Aceșii deii aveau la Roma d ferite serbători: *Iupercalele* în onórea lui Faunú; *palielc* în onórea deitei Pales; *saturnalele* în onórea lui Saturnú

protectori ai statului, cari cu timpul ocupară locul întâiu între zeii romanî. In capul lor stă Joes, creatorul și providența statului roman; templul lui se afla pe muntele Palatin, centrul statului, de unde pornea generalii la bătălii și unde se înturna cu triumf, după victorii. Lîngă Joes se află: Marte, apărătorul suprem al statului, zeul resbelului și părintele lui Romul, și Vesta zeita vieții casnice, fundamentul societății. Joes avea de socie pe Junona și de fiică pe Minerva, zeita înțelepciunii. Afară de aceea între zei statului ocupă un loc onorabil și vechia deitate a păcii Ian, a căruia templu se închidea în timp de pace și se deschidea în timp de resbel. In adorarea acestor zei se cuprindea cea mai vechiă religie oficială a Romanilor, a căria organizațiune interioară și, în cea mai mare parte, esteriă adică: ierarchia și ceremoniile, se atribuesc de tradițiune lui Numa Pompiliu. Una din trasurile caracteristice a religiunii romane, care avea o însemnatate mai mult personală de cât de stat, constă în adorarea diferitelor calități și fenomene a vieții spirituale; astfel erau: virtutea, credința, speranța, pudorea, fortuna & &.

Din aceste trei părți constitutive: naturală, de stat și moralo-abstractă, se compuse sistema religiunii romane în periodul italic al vieții Romanilor. Gerarea și apărarea ei se încredință de stat la diferiți magistrați, numiți pontifici, cari, după îndatoririle lor și după zei cărora serviau, se împărțiau în mai multe ramuri și se administrau de marele pontefice (Pontifex maximus). Credințele vechi în găcitură și în auguri dă acestei religiuni un caracter politic, pentru că aceste găcitură se făceau la întreprinderea a orî ce lucru public și privat și adese-ori devineau instrumentu politic în mîna pontificilor oficiali.¹

¹ Romanii priviau religia ca o simplă instituțiune civilă,

Tendința de a primi instituțiunile, moravurile și obiceiurile popórelorú supuse, acéstă tendință fundamentalé a poporului romanú, se repeți și in religiunea lorú. Asedeându vre o cetate, Romanii se adresaú mai întâiú la ȕeulú protectorú alú acelei cetáți, învítându-lú să se strámute în tabára Romaná. In urmarea acesteia, încá din timpulú resbelului alú duoilea punicú, începú a se stremuta la Roma mai întâiú ȕei greci din Olympú, pe urmă ȕei orientului supusú. In timpulú lui Augustú Roma representá unú panteonú immensú unde se întâlnirá ȕei din tótá lumea vechiá, de la Ianú, ȕeulú Romanilorú, péné la Zevs alú Grecilorú; de la Mithra, ȕeulú Persilorú, péné la Serapis alú Egiptenilorú; tóte serbátórite, de la modestele și pacinicele *saturnale*, péné la oragiósele și cinicele *bacónale*. Totú în timpulú lui Augustú s'a stabilitú și o ierarchiá între ȕei, s'aú adoptatú unele din ceremonii și tradițiuni, érá altele s'a lepatatú ca necuviincióse și absurde. In capítú zelorú s'a pusú înzeitulú representante alú imperiului, — imperatorulú. Inse în zadarú se mai făcú acéstá alege-re, pentru cá d'impreună cu ȕei greci strebátú în Roma, după cum am văȕútú, și cartea lui Eugemer, in ca-

fără nici o semnificațiune filosoficá, și o stimaú mai multú din cauza influinței ce are asupra masei poporului. Pentru cei ce se ocupaú cu d'euza, ea érá o ramură de industrie din care trágeú folóse însemnate. Ei nu se gândiaú a căuta dacá religiunea se basá pe unú fundamentú intelectualú; fiindú soldați érá nu sofisti ei se supuneaú legilorú țerei lorú ca unorú comande militare. Din acéstá causá in timpulú republicei și acelor ántéi imperatorú, populațiunea romaná primí fără oposițiune tóte culturile introduse la Roma, ba încá se mándriaú vȕdéndú acolo ȕei naționaliurú invinse. Acéstá amesticare a tutórorú culturilorú in capitalá, și schimbarea neconținú a ideilorú in provincii furá cauza unorú însemnate evenimente

J. W. DRAPER, *histoire du developpemet intellectuel de l'Europe*. t. I. Pag. 369.

(Nota editorului).

rea se demonstrează că toți dei sunt niște oameni simpli și că credința în deitatea lor se bazează pe invențiile pontificilor și ignoranța vulgului. Necredința creștinească repede d'împreună cu descompunerea societății, și religiunea statului rămase numai oficială; nemine nu o lua în serios: oamenii indiferenți rideau de totu, cei zeloși de credință își căutau satisfacțiune în misterele lui Mithra, erau cei superstițioși se dederă la găcitură și la astrologie. Precum în Grecia la finit se forțiau în deșert pentru a susține prin mistere politeismul cădându, așa și la Romani se arată în secolul I, d. Chr. enigmaticul filosof Apoloniu de Tyana, din școlă pitagorică, care se dedea de profet și reformator, și care compuse o învățătură mistică pentru susținerea politeismului înaintea Romanilor. Inse reformele lui avură același succes ca și încercările lui Iulian pentru a învia păgânismul.

II. ARTA

3 (+)

Istoria artei romane ni prezintă două perioade de dezvoltare: per. *italiană*, până la finele primului război punic, și per. *greacă*, în urma acestui război.

În periodul italian Romanii avură de învățători în arhitectură, plastică și pictură cu preferință pe Etruscii. Arta etruscă compune mijlocul și trecerea de la arta egipteană la cea greacă, și de la cea greacă la cea romană. Rămășițele arhitecturii etrusce ni amintesc de construcțiunile pelasgice, erau în colorit rivaliză cu cele egiptene. Porțile lor cele cu arcuri și trecătorile suterane cari nu se găsesc așa de timpuriu în Grecia, dovedesc știutul grad de dezvoltare tehnică la Etruscii. Construirea templelor la Etruscii își are de asemenea particularitățile sale; cele mai caracteristice

din ele sunt: planulă curatü cuadratü, bolta semirotondă și colona etruscă (ordinulü toscanü), care cam sëmănă cu cea dorică. Plastica Etruscilorü constă in făcerea de vase, statue și bareliefe din lutü; cu tôte aceste cele mai frumoșe din vase suntü făcute după modelulü celorü grecesci. Afară de aceea, Etruscii se desțineau prin fabricarea de arme, vase, candelabre & din aurü și argintü. Ca monumente a picturei lorü avemü picturele de pe păreții grotelorü cari serviau spre îngropare, precumü și zugrăviturile de pe vase, din cari cele mai frumoșe suntü făcute totü după modelulü celorü grecesci.

Monumentele cele mai vechi de arhitectură romană conformü caracterului practicü alü poporului, aveau de scopü nu frumuseța, ci soliditatea și folosulü statului: astfelü suntü drumurile lorü cari erau pavate cu lespezi de pëtră și din cari celü mai însemnatü eră celü a lui Apiü (de la Capua la Roma); ast-feliü eră canalele pentru aprovisionarea cetății cu apă și pentru scurgerea necurățânielorü, din cari celü mai însemnatü eră *canalulü celü mare* (cloaca maxima). Incă din timpulü regilorü fu construitü templulü lui Joes Capitoli-nulü. Tôte aceste monumente suntü lucrute de arhitecti etrusci. Casele particulare se făceau la începutü din nuele lipite cu lutü, mai în urmă din cărămidă uscată la sóre, eră mai în urmă din cărămidă arsă in cuptorü. Din timpulü supunerii Greciei, Roma începe a se înfrumuseța cu edificii mărețe atätü publice câtü și private eră epocha cea mai mare de prosperare a arhitecturii greco-romane, fu timpulü lui Augustü pënë la finele seculului I-iü d. Chr. Cele mai însemnate edificii făcute în timpulü domnirii lui Augustü fură: templulü lui Joes tunătorului, panteonulü lui Agripa, teatrulü lui Marcelu. Câmpulü lui Marte care eră pustiü pënë la Augustü, prin stăruințele sale și ale lui Agri-

pa deveni unu nou orașu mărețu. Încă mai multu se înfrumuseță Roma în umarea arderii séle în timpulul lui Neronu, cându fu redicatu palatulü numitü de aurü și alte edificii de către arhitectii Celerü și Severü. Cesarii din casa flaviană continuară a înfrumuseța Roma: Vespasianü construi amfiteatrulü colosalü, Coloseum, care cuprindea 90.000 de spectatori. Sub Traianü se formâ forulü lui Traianü, înfrumusețatü cu măreța sa columnă. Adrianü, fiindü însuși arhitectü, lasâ unü mărețü monumentü în Mausoleü (astă-zi castelulü st. Angelü), și în vila tiburtină, unde stremutâ în copie tôte construcțiunile lui Pericle din Atena. După Marcu Aureliü începe a căde arhitectura: luxulü înfrumusețării lorü și colositatea dimensiunilorü cedară loculü unei armonii regulate și adevăratei frumuseți, în construcțiunile ce s'au rădicatü în Roma și prin provinciü pêne la stremutarea capitalei la Constantinople, cândü arhitectura din artă, deveni o meseriă.

Producțiunile sculpturei din periodulü italianü suntü consânțite religiunii și gloriei stremosesce: astfelü fură statuele colosale de aramă ale țeilorü și ale cetățenilorü renumiți cari n'aveau nici o însemnatate artistică. Din timpurile lui Sylla, sculptorii greci începură a înfrumuseța cu producerile lorü clădirile publice și private, atâtü în Roma câtü și în vilele cele luxose ale optimațilorü. Bibliotecele, refectoriele și băile cari tôte erau pardosite cu mosaicü, erau pline de producțiunile plasticei grece în originalü și în copie. Mai ânteiü de tôte se arătară portretele și busturile imperatorilorü și a membrilorü familiei lorü în cari artistulü observa mai multü esacta espresiune a tipului naționalü și fidelitatea originalului, de câtü eleganța formelorü; pe urmă se iviră bareliefele cari închipuiau mersurile triumfale. Artiștii lingusiaü pe puternicii pamântului dându-li forme colosale.

Din periodul celu mai vechiu alu picturei ajunse pêne la noi numele pictorului Fabiu Pictorul (in jumătatea sec. V. a. Chr.). Din timpurile lui Augustu se desvoltă mai cu sémă *pictura de părete* (frescă și mozaică). Ambele conțineau evenimente istorice și mitologice, scene domesnice, și arabescuri. Pictura serviá la infrumusețarea villelor, palatelor, băilor și a bibliotecelor imperiali și particulari. Modele de acéstă pictură s'au descoperit la Pompeia.

Poesia. Forțele principale ale Romanilor erau derigiate spre o activitate practică, spre statú: mai tóte monumentele literaturii vechi romane, au o însemnatate de statú. Locul cântecelor epice ale Grecilor despre dei și eroi, ilu ocupă la Romani cantecele de la mėsă (convivialia), cantece in onórea stremoșilor, cari se cântau pe rëndu de cătră toți commesenii, cu vócea numai, séu și cu acompanimentu de flautu. Ingropările erau insocite cu unu bocetu in care se láudau faptele mortulu. Blestemele, sentințele oraculilor și rugăciunile erau de asemenea compuse in versuri. Romanii avurá in fine și reprezentațiunii scenice, imprumutate de la Etruscii (atelanele și versurile fesceniane), pe lângă cari se cântau versuri satirice. In genere plecarea cătră plesanteriá și luare in risu, ținea la Romani locul entuziasmului de la Greci. Tóte aceste produțiuni din periodul italianu n'aveau eleganța formelor și se compunea din metrul grosolanu poporaru, cunoscutu sub numele de *versul lui Saturnu*. Romanii nu avurá rapsoși și cântători ca Grecia; poeții erau desprețuiți: ei se numiau scriitori (scribae) și vagabonzi (grassatores); Vates la Romani erau mai multu nisce pontefici profetisători (vrăjitori) de câtu poeți. In genere Romanii n'au nici o epopee poporaru care să se asemine cu rapsodiile omerice. De și s'au conservatú in poporú órecari tradițiuni despre fundarea Romei și despre sórta

ei primitivă, totuși forma în care ni se relatează, aceste tradițiuni de către istoricii romani, se repórtă către epoca poesiei artistice mai din urmă, carea s'a formată sub influința Grecilor.

După cunoștința cu Grecii și acești germeni ai poesiei poporare încetară și se uitară. Sub influința modelelor grece se ivi, în timpul de la mórtea lui Sylla și pênă la mórtea lui Augustă, și ajunse la deplina dezvoltare, poesia artistică; înse ea fu străină duple formă și conținere majorității poporului, fiindă primită și dezvoltată numai în sfera aristocrațiilor cari de mici încă se inițiau, de către educatorii loră greci, în limba și civilizațiunea grécă. Producțiunile acestei poesii lirice și dramatice sunt însemnate, nu atât prin meritul loră internă câtă prin influința ce au avută asupra poesiei noueloră popóre ale Europei. Numai satira ajunse o dezvoltare independentă la Romani: în ea se reflectă acea serioșitate deridătoră, carea formează una din trasurile particulare a caracterului națională romană. Celă întâiă satirică, duple timpă, se consideră Luciliu (147 a. Chr), poetă cu priviri vechi (rusticitas) și cu legământă către anticitate care, încă la începutul influinței grece, într'ună stilă cam grosolană înse puternică, „mușcă cu dinții seî cei tari“ din contimpurani. În urmă satirea și-ajunse dezvoltarea deplină în producțiunile lui Orațiu, Persiū și Juvenale.

Orațiu, poetă de curtea lui Augustă, susțină prin operele sële noua ordine de lucruri, lăudă pênă la cერი pe fundatorulă ei și de aceea profită mai multă de grațiile curții de câtă alți poeți. În satirele sële el înfăcioșă ună tabloă de moravurile și deprinderile, slăbăciunile și neajunsurile societății lui contimpurane, în care tabloă elă, fără să vree, ocupă loculă întâiă prin convincțiunile sële cele destulă de ușóre. Calitățile distinctive ale satiriloră lui Orațiu sunt; o observațiune fi-

nă, o ușoră dar ingenioasă luare în risă, justeția și originalitatea expresiunilor. Ori și câtă rîde poetul de ambițiunea, invidia și aviditatea contimpuranilor, totuși simpatiele distinsului epicureu sunt pentru timpurile nouă, silindu-se a-și ascunde desprețul ce avea pentru trecut.

De altă caracteru fu Persiu și altă caracteru se reflectă în satirele lui. Ca unu omu tîneru și nobilă, educatū în principiile stoice și trăindū în timpulū tiranilorū din familia lui Augustū (34—62 d. Chr.) Persiu nu posedă claritatea și eleganța versurilorū lui Orațiu, dar avea multă ură și disprețū cătră societatea profundū coruptă de atunci. Elū eră avarū la tablourī vicioase, pentru că aceste-i atacă sentimentulū moralū, înse ajunge pêne la pasiune cândū are ocaziune a lauda virtutea. Juvenale (42—28) ca și Persiu trăi în epoca cea mai rușinosă a vieței romane, și nu fu străinū de viciile ei: represintându timpulū seū cu nisce colorī clare și cu o esacitate daghieropitică, elū pe de o parte, află mulțemire în tablourile viciului și a desfrēului, eră pe de altă parte își resbuna contra societății în carea nu ocupă unū locū însemnatū. Imperatoriī, senatulū, poporulū, femeele, filosofiī, toți subcădură penei necruțătoare a lui Juvenale. Pe câtū de modestū este Persiu pe atîtă Juvenale este cinicū de simplu, și pe câtū Persiu se entusiasmeză cândū laudă viriutea, pe atîtū Juvenale se încântă cândū represintă virtutea.

În tôte cele-l-alte genurī de poesiă, Romanii nu ni presintă mai nemicū originalū: aceste genurī se dezvoltară sub puternica influință a modelelorū grece, precum după formă deasemănea și după conținere; numai după ce vieța a început a influința asupra artei, ele primiră ore-care caracterū orginalū.

Productulū celū mai înaltū alū epopeei artificiale romane fu Eneida lui Virgiliū, contimpuranulū lui Augustū

În această poemă Virgiliu unî amintirea despre timpurile glorioase ale republicei cu interesele lui Augustu, punîndu de basă operei sële tradițiunea despre Troeni, de la cari Romani deduceau originea lorü și tradițiunea despre Enea, pe care Augustu îl considera ca începătorü alü neamului seü. Dupre subiectü și dupre planü, Eneida nu este de cätü o imitațiune a Iliadei și Odiseei; succesulü ei celü mare la Romani și la popörole moderne proveni de la perfectiunea limbei și de la frumuseța versurilorü. Pe lüngă Eneida, Virgiliu ni mai lăsă unü șirü de Idile sub nume de *Ecloges* și poema didactică *Georgica* în carea elü cîntă mulțemire vieței cîmpene.

Speciele cele mai principale a liricei artificiale la Romani fură oda și elegia; cei mai bunî poeți lirici fură: Orațiu, Ovidiu, Tibulü și Propertiu.

Caracterulü generalü alü poesiei lui Orațiu l'a determinatü elü însuși prin cuvintele: „glume, amorü, oște petreceri.“ Vieța este scurtă, vîneză momentulü plăcerilorü, fugi de griji și lucru, nu gîndi despre zioa de mîne—ecă principiile cu care a trăitü Orațiu și sub influința căroră a scrisü. De și cîte o dată în odele lui se vede animându-se simțulü patrioticü, totuși conținerea lorü principale constă în laudele date marelui Augustu și lui Mecena, protectorulü poetului; calitatea principală este predominarea ideei asupra simțului, și unü tonü nu inspiratü ci didacticü. În producerile celorü mai însemnați trei elegisti romani Ovidiu, Tibulü și Propertiu, simțulü predominantü este amorulü, purü la Tibulü și pasionat la Propertiu, care se pöte numi adoratorulü și ponteficele sensualității; elü rögă pe dei numai despre unü lucru, adică despre pacea eternă, pentru ca să pötă ömenii pe de plinü să se dedee la plăcerile sensuale. Nu este greü să ni facemü o idee despre societatea cu cerințele căria fu acomodată astü-feliü de poesiä.

Drama greacă fu cunoscută Romanilor prin Liviū Andronicū, trăitoriu pe la giumatatea secul. alū III a. Chr. Comedia se prinse mai bine la Romanī de câtū tragedie. Ca reprezentanții ai comediei imitative se consideră: Plautū (in giumatatea I, a secol. II, a. Chr.) care posedă multū sagacitate, dar puçinā decența, și Terențiu in giumăt. II, a sec. II) in a căruia comedii este mai puçinū comismū, inse mai multū adevărū și gustū. Tragediea mai că nu se arată la Romanī; pēnē la noi a ajunsū numai tragediele retorice ale lui Seneca. In genere Romanii aflaū mai multā mulțemire in pantomine și in circū de câtū in reprezentațiunile tragice.

III SCIINTIA

4) + Sciința fu transplântată in Roma odată cu arata și religiunea. Conform direcțiunii lorū practice, Romanii se aplicară mai multū la studiulū istoriei care trebuia să eterniseze faptele și gloria poporului romanū; a oratorismului, necesarū pentru participarea in lucrările publice, și a dreptului, in puterea căruia se construi și se susținū statulū romanū.

1° Istoriografia la Romanī își făcū pe deplinū cerculū seū de dezvoltare și întrecū chiar modelele sele grece, in operele a patru scriitori: Iuliū Cesar, Crispū Salustiū, Titu-Liviū și Tacitū. Comentariile lui Iuliū Cesar, in cari acestū mare căpitan descrie expedițiunile sele in Galia și resbelulū civilū, se distingū prin o rarā desinteresare, prin o adevăratā descrițiune a locuitorilorū și prin o simplitate naturală. Crispū Salustiū (86—35 a. Chr.) amiculū lui Cesar, care se pătā prin mitā in timpulū pe cândū guvernā Numidia, voi a juca unū rolū insemnatū in politicā. Cândū inse nu reuși, atunci Salustiū își resbună contra contimpuranilorū descriindū

în operele séle *despre rebelulü iugurtinü* și *despre conspirațuncea lui Catilina*, societatea coruptă a timpului seü. Cândü espune evenimentele, caracteristica persónelorü și a partidelorü, Salustiü este admirabilü; cândü înse predică moralitatea, atunci se vede în elü unü ambițiosü care n'a reușitü, și unü oratorü rece, care vorbesce frase învețate pe de rostü într'o limbă artificiale, cu pretențiuni la simplitatea strebună.

Titu-Liviü, educatorulü nepoșilorü lui Augustü, scrise istoria Romei în 142 de cărți, din cari au ajunsü pêne la noi numai 35. Autorulü în opera sa a întorsü luarea aminte mai multü asupra succesiunii evenimentelorü de câtü asupra legăturai lorü critice. Scopulü istoriei lui, care este cu totulü naționalü, constă în a escita în poporü patriotismulü și respectulü cătră bravura stremoșilorü și spre acestü finitü, elü trece cu vederea, câte o-dată, acele eveneminte, cari nu facü onóre poporului romanü.

Istoriografia romană ajunsse la gradulü celü ma înaltü de perfecțiune în operele ne imitabilului Tacitü, contimporanulu lui Domițianü și a lui Traianü. Elü aparțină cătră acele personaje tragice căroro li-a fostü sortitü să vedă profunda disoluțiune morale a sočetății lorü contimpurare, föră vre o speranță pentru o viață nouă mai bună. Ca stoicü nobilü dupre condițiuni, vedëndü că nu pôte salva societatea întregă, elü voi a o sigila cu ignomi-niă și a mântui macar câteva persóne arătându-li bravura stremoșască. Cu acestü scopü sunt scrise de elü *analele, istoria Romei* (de la Augustü pêne la Vespasianü) și *descrierea Germaniei*. În operele lui Tacitü istoria devine unü tribunalü supremü alü persónelorü ce au jucatü vre unü rolü în istoriă, pe cari elü le judecă nu numai dupre faptele lorü, dar li descopere și motivulü secretü alü mișcărilor lorü interne, psihologice. În aprecierea persónelorü și a evenimentelorü, elü ie ca măsură inte-

gritatea și moralitatea. Unul d'între istoricii mai noi a zisú despre elú: „Tacitú are puçinã amóre, fãse multú desprețú nobilú.“ În operele lui Tacitú istorculú se urcã pênã la gradulú de artistú: limba-i este simplã, scurtã, puternicã și fôrte caracterisatóriã, persoanele mórte învie înaintea ochilorú cititorilorú. În fine la Tacitú este mai multã adeveratã poesiã, de câtú la toți poeții romani împreună.

2' Oratorismulú ajunsé unú înaltú gradú de prospere în timpulú turburãrilorú republicane, cândú ómenii de statú, precumú Grachii, Cesar, Antoniu și alții furã totú odatã și oratori destinși. Acéstã artã avu o așa de mare influință asupra direcțiunii minții romane, în câtú tóte producerile ei literarie, atãtu în prose câtú și în poesie, pórtã unú caracterú retoricú. Ca representante și modelú a acestei arte, atãtu în privirea armoniei și a curãþeniei limbei câtú și în privirea bunului gustú, servesce Ciceronú. Plinãtatea cuvântului seú întorseturile calculate și ironia frapaú și încãtușãu mulþimea, érá puterea convicþiunii îi atrase clasa nobilé. Înðestratú fiindú cu o imaginaþiune aprinsã și cu o percepþiune straordinarã, elú, dupre trebuință, escitã pe data furia seú subordinarea, frica seú curajulú, ura seú compãtimirea.¹ Cu cãderea republicei cade și oratorismulú politicú la Romani: loculú seú fu ocupatú de discursurile panigirice în onórea cesarilorú înðești; și ca modelú de acestea poate servi panegiriculú îngãnfatú a lui Pliniu celú Tênerú, þinutú în onórea lui Traianú. În același timpú se formézã teoria artei oratorice de pe operele marilorú oratori precedinți, precum a fãcutú Quintilianú.

¹ A farã de discursuri Ciceron mai lãsã câteva meditaþiuni filosofice de pe cari putem judeca despre desvoltarea mai multorú idei la Romani de atunci; érá cor-spondința lui cu amicii póte servi de avutú monumentú istoricú pentru timpurile de pe urmã a republicei.

3° După căderea republicei, a însemnătății senatului și a adunării poporului în care se elaboră practicament dreptul de către oratorii populari, se începe elaborarea doctă a dreptului. Adunarea activă și explicarea minuțioasă a legilor, regulamentelor și sentințelor judecătorești de mai naite puseră un fundament solid nouei științe, carea în secolul III al imperiului, ajunsese la un înalt grad de dezvoltare prin stăruințele faimoșilor juristi Gaiu, Papianu și Ulpian.

Din sistemele filosofice, la Romani se prinseră mai cu seamă sistema Stoicilor, cea a Epicureilor și cea a Neoplatonilor. Stoicii, cari în Grecia au fost numai teoretici, la Roma se dezvoltară pe deplin și-și manifestară învățătura în cărți și în traiu, arătându un profund desprețu către actualitate, sculându-se contra viciilor secolului și refusându cu mulțemire viața carea nu li mai presentă nici o speranță pe viitoru. Cătru adepții acestei filosofii se repörtă Marcu Aureliu în compunerea sa „Despre sine însuși.“ Epicureii erau omeni secolului cari nu lăsaū momentul plăcerilor; ca expresiunea cea mai fidelă a epicurismului servește poema lui Lucrețiu „Despre natura lucrurilor“ carea-lu făcu popularu, fiindu spusă într'o formă de versificațiune ușoră. Neoplatonienii (Plotinu, Jamblicu &) avură de asemenea mulți adepți, deși învățătura loră eră cu totulă contrară caracterulă practicū romanu.

Marea dezvoltare a științelor naturale din Alexandria se resfrânse și asupra științii romane în operele geografice, medicale și agronomice. Codicele tuturor rezultatelor dobândite de către știința romană, ni l'a prezentatū în secolul II, Pliniu celū mare, în faimoasa sa operă enciclopedică, *Istoria naturală*, pe carea elū a estras'o din 2000 de compunerī. Opera lui Pliniu represintă în știință aceea ce și imperiul romanu represintă în viața popórelorū din lumea vechiă.

APENDICE

STAREA ECONOMICĂ A POPOARELOR ÎN LUMEA VECHIĂ.

Deși cei vechi, în viața loră practică, nu desprețuiaă mică de cum bunurile materiale și sciaă fôrte bine a prețui folósele comodităăii și a luxuluă, totuși respectulă de astă-dă cãtră muncă, ca celă ânteu isvoră ală avuăiei și ca celă mai principală instrumentă de producăiune, eră cu totulă ne cunoscută lumii vechi. Cei vechi nu înfelegeauă nici de cum adevarata însemnatate a industriei. Preferindă în loculă muncelă grele ună miđlocă mai ușoră și dupre opiniunea loră mai nobilă de inavuăire prin calea achisiăiuniloră și a violinței, ei lăsară asupra sclaviloră îndatorirea de a lucra și a fabrica tóte obiectele ce nu se puteauă capata prin resbelă, dar cari erău necesare pentru indestularea numeróseloră cerinăi ale clasei libere. De aci rezultată cã cetățenuă liberă nu aveaă nici ună respectă cãtră muncă, carea se consideră demnă număi pentru ună sclavă. De aceea, îndată ce ideea despre muncă se contopi cu cea despre sclăviă, ideea necompatibilităăii industriei cu demnitatea și menirea omuluă, deveni, de necese, una din convinăiunile cele mai fundamentale a popóreloră lumii vechi.

Filosofii vechi nu număi cã nu considerauă industria ca ună obiectă demnă de studiă, dar chiar și în ocasiunile rari cândă vorbeauă despre ea, se mărțineauă în cea mai mare parte, la nisce porniri energice contra profundei îngiosirei a aceloră ómeni care-și întrebuntauă puterile la producăiunea obiecteloră industrială. Cãtră ocupaăiunile agricole ei fură mai puăină aspri; eră în

privirea mănuşurei şi a comerţului se exprimau totu de-una şi fără cruşare, cu unu ne respectu batjocoritoru. Aşa d. e. Xenophon numeşce mănuşurele „despreţuibile şi nedemne de unu cetăţenu.“ Ele dupre opiniuniunea lu „desfigurează în cea mai mare parte corpulu umanu ilu constrangu a şiede în umbră seú lunga focu, şi în fine nu-l lasă minute libere pe cari le ar puté consanţi republicei seú amiciloru.“ Platon se exprimă în acestu privire mai marcatu şi decisivu; dupre cuvintele lu „natura n'a creatu nici cismari, nici ferari; asemenea ocupaţiuni îngiosescu pe omu.“ Pe breslaşi elu îi numeşce „vili naimiţi, îngiosiţi şi necapabili, chiar după natura ocupaţiuniloru loru, a se bucura de drepturile politice.“ În cătu privesce negustorimea „care s'a deprinsu cu minciuna şi înşelăciunea“ apoi ea dupre Platon, pôte esista în statu numai pentru a vidé în ea unu reu neînăturabilu. Elu consilia apoi a urmări pe cetăţenulu care-şi îngiosescu demnitatea cu comerţulu micu, şi a-lu pedepsi pentru acestu delictu prin fuchisore.

Multu mai tarziu chiaru în timpurile de pe urmă ale republicei romane, Ciceronu se exprimă totu cu acelu despreţu despre însemnatatea comerţului. După opiniunea lu, nu se poate accepta nimic bunu de la comercianţi, comerţulu micu este o ocupaţiune îngiositoare, pentru că comerţulu în asemenea ocupaţiune pôte să căştige numai prin înşelăciune; comerţulu mare, care procură ţerei mai multe produse, pôte fi numai suferitu în statu, şi nimic mai multu.

Este vederatú că cu asemenea idei, dezvoltarea industriei şi a comerţului la cei vechi erá imposibilá. Nu numai la popórele orientali, dar chiar la Greci şi Romani, în timpurile cele mai prospere, dacá vomu compara această dezvoltare cu cea colosalá la care a ajunsu ea astá-zí, vomu vedé că erá fórte slabá seú mai de nimicú.

tăţeniă pe toţi Athenenii cari nu posedă 2000 de drahme (2,000 de lei n.), 12,000 de ómenii perdură acestŭ dreptŭ, şi numai 9000 din tótă cetăţenimea liberă posedă censulŭ de 2,000 drame.

În Imperiulŭ romanŭ giumatate din populaţiune se compunea din sclavi, şi încă din timpurile lui Augustŭ se află cetăţeni, cari posedă pînă la 4,000 pe sclavi. În timpulŭ transformării republicei în imperiŭ, Roma avea afară de 50,000 de peregrini (streini) mai 1,000,000 de sclavi şi 1,250,000 de plebă liberă, carea într'atâta sărăcise, în câtŭ după Iuliŭ Cesarŭ, giumatate din ea (640,000) se nutriă de cătră statŭ. Tótă averea se concentrase în mânele senatorilorŭ şi a călarilorŭ, cari erau în numărŭ de 10,000: ei erau proprietarii ei magistraţii ei arendaşi.¹ Prin urmare în acelŭ timpŭ, pe cîndŭ 40% din populaţiunea Romei se compunea din sclavi, érá 20% din săraci, clasa proprietarilorŭ nu se urcă nici la 1/2% din populaţiunea ei. Acéstă stare sub imperatoriei din urmă, deveni din ce în ce mai rea nu numai în Roma, ci în tótă Italia; în fine tótă proprietatea fonciară se concentră în mânele a câtor-va proprietari, încâtŭ Pliniŭ putŭ zice cu dreptŭ cuvîntŭ că: pămînturile cele întinse perdură Italia (latifundia perdidere Italiam).

Absurditatea unei astfelŭ de distribuţiuni a proprietăţii în lumea vechiă, devine încă şi mai vederată, cîndŭ vomŭ compara-o cu distribuţiunea proprietăţii din sta-

¹ Spunerile privitoare la bogăşiele şi luxulŭ de atunci par a povesti din o mie şi una de nopţi. În zed-r căţi va ómenii de bine au propus în diferite timpuri legea agrară; preponderenţa a fostŭ lasată sabiei, şi în mijloculŭ unui poporŭ nenumăratŭ, săracŭ şi cerşitorŭ, căţi va particulari aveă averi fabuloase. Unulŭ din ei, după spunerea lui Pliniŭ, ca tóte perderile însemnate ce încercă în timpulŭ resbelelorŭ civile, totuşi murindŭ lăsă prin testamentŭ 4116 sclavi, 8600 părechii de boi, 250,000 de alte animale şi 60,000,000 de sesterce

(Nota editorului).

turile contimpurane nouă. În Anglia numărul proprietarilor cari aŭ, afară de plata de lucru, încă unŭ venitŭ de pe proprietatea fonciară séu de pe capitală, compune celŭ puçinŭ giumatate din populațiune. În Francia numai numărul proprietarilor fonciari trece peste $\frac{1}{2}$ populațiunii; în Prusia ei compunŭ $\frac{1}{3}$ din populațiune; în Belgia 94, 8% din tótă populațiunea.

u +

FINE.

25 Mart

E R A T Ă.

Pag.	Rândul	Cetește	în loc de
18	18 de sus	Inse	In
23	3 „	meșia	eșia
57	13 „	liniștită	liniștidă
135	9 de gios	in parte inființate	inființate
136	5 de sus	cetățenii	cetăanii
164	1 „	pesta	persta
233	10 de gios	lângă	lună
283	11 „	puternica	putereică
302	15 „	perdu	pedu
308	7 de sus	afama	afamă
318	9 „	sub	cub
319	6 de gios	luptându-se	luptăneuse
